

An Evaluation of an Empathic Reading of Faith in Hume's Philosophy with a Focus on Contemporary Psychological Interpretations

Farideh Lazemi¹ | Muhammad Asghari²

1. Postdoctoral Researcher in Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran, F.lazemi@tabrizu.ac.ir

2. Professor of Philosophy, University of Tabriz, Tabriz, Iran. (Corresponding author).
m-asghari@tabrizu.ac.ir

Abstract

Original Research

David Hume's philosophy of religion is conventionally portrayed as a relentless critique of natural theology, miracles, and rational proofs for God, leading many interpreters to cast him as a precursor to atheism. This article advances an empathic, textually grounded reading that challenges such reductive views. It argues that Hume's demolition of "demonstrable faith"—the epistemic model dominant in British religious rationalism—does not abolish religion but clears the ground for a modest, indemonstrable, life-oriented faith rooted in human nature. After reconstructing the classical demonstrable model (Cudworth, Clarke, Bentley), the study examines Hume's empiricist psychology of belief, his critique of causation and analogical reasoning in the *Dialogues*, and his explanatory naturalism in *The Natural History of Religion*. Religion emerges as a natural human phenomenon arising from fear, hope, ignorance, and anthropomorphism rather than metaphysical insight. Drawing on contemporary cognitive and evolutionary psychology of religion (Barrett, Boyer, McCauley), the article shows that Hume anticipates modern accounts of faith as a cognitively natural, affectively driven, and existentially meaningful orientation. Hume thus offers neither dogmatic

Received: 2024/08/19; Received in revised form: 2025/10/11; Accepted: 2025/11/14; Published online: 2025/11/29

□ Lazemi, F.; Asghari, M. (2026). An Evaluation of an Empathic Reading of Faith in Hume's Philosophy with a Focus on Contemporary Psychological Interpretations. *Journal of Philosophical Theological Research*, 27(4), 141 -172. <https://doi.org/10.22091/jptr.2026.13599.3350>

This research is supported by the research grant of the University of Tabriz under. It was approved by the University Board of Directors and registered as Project No. 985 by the Research and Technology Council.

□ © the authors

atheism nor traditional orthodoxy, but a naturalistic, human-centered conception of faith compatible with epistemic humility.

Keywords: faith, indemonstrable faith, psychology of religion, human nature, naturalism, David Hume, cognitive science of religion

Introduction

David Hume’s philosophy of religion has long been read primarily through its skeptical and critical dimensions. Influential commentators have emphasized his attacks on natural theology, miracles, and metaphysical proofs, presenting him as a leading Enlightenment figure undermining rational religion. While these readings capture an essential aspect of Hume’s project, they risk overlooking its constructive potential. This extended abstract reconstructs an empathic interpretation according to which Hume’s critique of demonstrable, knowledge-oriented faith does not terminate religious belief but opens space for a non-epistemic, existentially grounded alternative—“indemonstrable faith.” By placing Hume’s texts in dialogue with contemporary psychological interpretations of religion, the analysis reveals a modest, naturalistic vision of faith that remains deeply relevant.

The Classical Model of Demonstrable Faith and Hume’s Systematic Critique

In seventeenth- and early eighteenth-century British religious rationalism, faith was understood as rationally demonstrable knowledge. Thinkers such as Ralph Cudworth, Samuel Clarke, and Richard Bentley defended Christianity by grounding belief in God upon metaphysical arguments—cosmological, teleological, and moral proofs—modeled on mathematical certainty. Faith, in this framework, derived its legitimacy from successful rational demonstration; reason was the final arbiter, and belief was expected to attain epistemic certainty comparable to philosophical or mathematical knowledge. This model presupposed robust notions of causality, substance, necessity, and divine perfection, assuming human reason could transcend experience to establish metaphysical truths.

Hume’s empiricism dismantles these foundations at every level. In the *Treatise* and *Enquiry*, he shows that concepts such as causation and necessity arise not from rational insight but from habitual association of impressions and ideas. Belief itself is a lively idea linked to a present impression, not the product of demonstrative inference. Consequently, arguments inferring a divine cause from worldly effects lose their epistemological warrant. In the *Dialogues concerning Natural Religion*,

Hume systematically undermines the design argument by exposing the weaknesses of analogical reasoning from the world to a divine architect. The essay "Of Miracles" further erodes confidence in testimonial evidence for supernatural events. Hume's critique, however, targets not merely specific proofs but the very expectation that faith must be demonstrable. By revealing the naturalistic and psychological basis of all belief, he undermines the epistemic ambitions of rational theology without thereby eliminating religion from human life.

Religion as a Natural Human Phenomenon and the Emergence of Indemonstrable Faith

In *The Natural History of Religion*, Hume shifts from criticism to explanatory naturalism. Religion is no longer evaluated as a system of metaphysical truths but analyzed as a human phenomenon arising from psychological and affective conditions: fear of the unknown, hope for future goods, ignorance of hidden causes, and the universal tendency to anthropomorphize powers. Religion, on this view, springs from the imaginative and emotional structures of the mind rather than philosophical reasoning. It is a natural propensity shaped by vulnerability and uncertainty, fully consistent with Hume's broader project of explaining human beliefs through psychological mechanisms.

This perspective implicitly supports what the article terms "indemonstrable faith": a form of belief that renounces epistemic certainty while retaining existential and practical significance. Such faith is not grounded in metaphysical proof but in the lived realities of human nature—its fragility, its need for meaning, and its capacity for affective orientation toward the world. Far from constituting theoretical atheism, Hume's analysis clears conceptual space for a modest, human-centered faith that is psychologically natural and existentially meaningful.

Contemporary psychological interpretations of religion strongly resonate with this Humean framework. Justin Barrett's cognitive science of religion highlights innate agency-detection mechanisms and hyperactive anthropomorphism that make belief in invisible agents cognitively natural. Pascal Boyer's evolutionary account shows how minimally counter-intuitive concepts spread because they align with ordinary cognitive templates. Robert McCauley emphasizes that religion is "natural" precisely because it exploits evolved affective and social capacities, while science requires effortful, unnatural cognition. These findings confirm Hume's insight that religious belief emerges from the ordinary operations of the human mind rather than from rational demonstration. By placing Hume in dialogue with

these approaches, the article demonstrates that his philosophy anticipates key insights of modern psychology of religion and offers a viable model of faith compatible with naturalism and epistemic humility.

Conclusion

Hume's critique of demonstrable theology is not the final word on religion but the necessary prelude to a reconstructed, indemonstrable conception of faith. By exposing the limits of reason and revealing the naturalistic, psychological foundations of belief, Hume reorients faith from an epistemic achievement to an existential orientation rooted in human nature. This modest, life-oriented faith—neither dogmatic atheism nor traditional orthodoxy—remains a natural, meaning-conferring response to the human condition of uncertainty and vulnerability. In light of contemporary cognitive and evolutionary psychology, Hume emerges not as a destroyer of religion but as a profound theorist of a humble, human-centered faith that continues to illuminate philosophical and psychological debates about the nature and value of religious belief.

References

- Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God?* AltaMira Press.
- Bentley, R. (1838). *The Works of Richard Bentley*. London.
- Boyer, P. (2001). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. Basic Books.
- Clarke, S. (1978). *The Works*. London.
- Cudworth, R. (1845). *True Intellectual System of the Universe: Wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and its Impossibility Demonstrated*. Thomas Tegg.
- Hume, D. (1932). *The Letters of David Hume*. Clarendon Press.
- Hume, D. (1985). *Essays: Moral, Political, and Literary*. Liberty Classics.
- McCauley, R. N. (2011). *Why religion is natural and science is not*. Oxford University Press.
- Passmore, J. (1980). *Hume's Intentions*. Duckworth.
- Popkin, R. H. (1953). *The high road to Pyrrhonism*. Austin Hill Press
- Russell, P. (2008). *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion*. Oxford University Press.

ارزیابی خوانش همدلانه از ایمان در فلسفه هیوم با تکیه بر تفسیرهای روان‌شناختی معاصر

فریده لازمی^۱ | محمد اصغری^۲

۱. پژوهشگر پسادکتری فلسفه، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. f.lazemi@tabrizu.ac.ir

۲. استاد گروه فلسفه دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول). m-asghari@tabrizu.ac.ir

چکیده

اندیشه دینی دیوید هیوم غالباً به‌مثابه مجموعه‌ای از نقدهای سلبی بر الهیات طبیعی و براهین اثبات وجود خدا تفسیر شده است. این مقاله با اتخاذ خوانشی همدلانه و تحلیلی، نشان می‌دهد که این تصویر رایج، پروژه فلسفی هیوم را به‌نحو نابسندگی‌های تقلیل می‌دهد. مدعای اصلی نوشتار آن است که نقدهای هیوم بر الهیات اثبات‌گرا نه پایان دین، بلکه مقدمه گذار از ایمان معرفت‌محور به ایمان زیست‌محور است. در گام نخست، الگوی کلاسیک ایمان اثبات‌گرا در سنت عقل‌گرایی دینی بریتانیا و صورت‌بندی‌های شاخص آن بررسی می‌شود. سپس نشان داده می‌شود که هیوم با تکیه بر تجربه‌گرایی، تحلیل روان‌شناختی ذهن و نقد مفروضات متافیزیکی، امکان دفاع معرفت‌شناختی از ایمان اثبات‌گرا را از بنیاد تضعیف می‌کند. در عین حال، تحلیل‌های او در تاریخ طبیعی دین آشکار می‌سازد که دین را باید به‌مثابه پدیده‌های انسانی، برآمده از ساختارهای عاطفی، تخیلی و عادت‌مند ذهن فهم کرد. در این چارچوب، ایمان غیراثباتی به‌عنوان پاسخی طبیعی، معنابخش و وجودی به وضعیت ناپایدار آدمی در جهان پدیدار می‌شود. مقاله نتیجه می‌گیرد که هیوم، نه مبلغ خدا‌ناباوری، بلکه نظریه‌پرداز الگویی فروتانه و انسان‌محور از ایمان است که با خوانش‌های روان‌شناختی معاصر از دین هم‌افق است.

کلیدواژه‌ها: ایمان، ایمان غیراثباتی، روان‌شناسی دین، طبیعت‌آدمی، دیوید هیوم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۳ | تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

□ لازمی، فریده؛ اصغری، محمد. (۱۴۰۴). ارزیابی خوانش همدلانه از ایمان در فلسفه هیوم با تکیه بر تفسیرهای روان‌شناختی معاصر. پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۲۷(۴)، ۱۴۱-۱۷۲. <https://doi.org/10.22091/jptr.2026.13599.3350>

□ این مقاله از طرح پسادکتری دانشگاه تبریز با شماره قرارداد ۱۱۵/د مورخ ۱۴۰۴/۰۱/۲۵ استخراج گردیده است. این طرح به تاریخ ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ به تصویب هیأت رئیسه دانشگاه رسیده و با شماره ۹۸۵ به ثبت رسیده است.

علمی-پژوهشی

مقدمه

اندیشه دینی دیوید هیوم معمولاً در پرتو نقدهای تند او بر الهیات طبیعی، براهین اثبات وجود خدا و عقلانیت متافیزیکی دین فهمیده شده است. در این چارچوب تفسیری، هیوم اغلب به مثابه متفکری معرفی می‌شود که پروژه فلسفی‌اش، خواه به نحو مستقیم و خواه به طور ضمنی، به تضعیف یا حتی نفی ایمان دینی می‌انجامد (Popkin, 1953, pp. 472-480 Passmore, 1980, pp. 4-8, 43, 132, 156-158; Russell, 2008, pp. 47-300). چنین قرائتی، هرچند بر جنبه‌ای انکارناپذیر از اندیشه هیوم تکیه دارد، این خطر را در خود نهفته دارد که تمام افق فلسفه دین او را به مجموعه‌ای از مواضع سلبی فروبکاهد. مسئله محوری این مقاله از دل همین نابسندگی تفسیری سر برمی‌آورد: آیا نقدهای هیوم بر الهیات اثبات‌گرا^۱ را باید به منزله پایان هرگونه فهم معنادار از ایمان^۲ تلقی کرد، یا می‌توان در دل همین نقدها، امکان صورت‌بندی تلقی‌ای بدیل از ایمان را نیز بازشناخت؟ طرح این پرسش مستلزم آن است که فلسفه دین هیوم نه صرفاً از منظر نتایج سلبی آن، بلکه در پیوند با تحلیل او از طبیعت انسان و سازوکارهای روان‌شناختی باور دینی مورد بازخوانی قرار گیرد.

برای درک اهمیت این مسئله، اشاره‌ای کوتاه به زمینه نظری الهیات اثبات‌گرای مدرن ضروری است. در سنت عقل‌گرایی دینی بریتانیایی، ایمان غالباً در قالب نوعی معرفت عقلانی فهم می‌شد که مشروعیت خود را از توانایی عقل در اثبات وجود خدا و صفات الهی به دست می‌آورد. در این تلقی، ایمان اساساً وابسته به موفقیت استدلال‌های متافیزیکی بود و عقل انسانی داور نهایی اعتبار باور دینی به‌شمار می‌آمد. نقد هیوم بر این سنت، صرفاً متوجه ضعف برخی براهین خاص نیست، بلکه معطوف به خود این انتظار معرفت‌شناختی از ایمان است. هیوم با تکیه بر تجربه‌گرایی و تحلیل روان‌شناختی ذهن، نشان می‌دهد که مفاهیم بنیادینی چون علیت^۳، ضرورت^۴، جوهر^۵ و حتی پیوند میان باور و عمل^۶، ریشه در عادت، تخیل و ساختارهای غیرعقلانی ذهن دارند. پیامد این تحلیل، فروپاشی تلقی‌ای از ایمان است که آن را بر شالوده یقین عقلانی و اثبات متافیزیکی بنا می‌کند. با این همه، این فروپاشی به معنای حذف دین از افق حیات انسانی نیست. برعکس، تحلیل‌های هیوم در آثاری چون تاریخ طبیعی دین^۷ نشان می‌دهد که دین را باید به مثابه پدیده‌ای انسانی فهم کرد؛ پدیده‌ای که از دل عواطف، تخیل، نیاز به

-
1. demonstrable theology
 2. Faith
 3. Causality
 4. Necessity
 5. Substance
 6. connection between belief and action
 7. *Natural History of Religion*

معنا و مواجهه انسان با ناامنی و ناپایداری جهان برمی‌خیزد.

نوآوری اصلی این مقاله در آن است که این سویه از اندیشه هیوم را نه صرفاً توصیفی جامعه‌شناختی یا انسان‌شناختی، بلکه به‌عنوان مبنایی برای بازاندیشی در مفهوم ایمان تفسیر می‌کند. بر این اساس، مقاله از الگویی سخن می‌گوید که می‌توان آن را ایمان غیراثباتی^۱ نامید؛ ایمانی که از ادعای معرفت یقینی و اثبات عقلانی دست می‌کشد، اما همچنان به‌مثابه پاسخی انسانی، عاطفی و معنابخش به وضعیت وجودی انسان باقی می‌ماند. در این تلقی، ایمان نه بدیلی برای معرفت علمی، بلکه شکلی از جهت‌گیری وجودی در قبال جهان است. این خوانش از ایمان در فلسفه هیوم، در عین وفاداری به متن و روح تجربه‌گرایی او، با برخی رویکردهای معاصر در روان‌شناسی دین و فلسفه تحلیلی دین هم‌افق است؛ رویکردهایی که بر نقش تجربه زیسته، عواطف، معنا و کارکردهای عملی ایمان در زندگی انسان تأکید دارند و ایمان را بیش از آنکه مسئله‌ای معرفت‌شناختی بدانند، پدیده‌ای وجودی و انسانی تلقی می‌کنند. از این منظر، هیوم را می‌توان نه صرفاً ناقد دین، بلکه متفکری دانست که امکان فهمی فروتنانه و غیراثبات‌گرا از ایمان را پیش می‌نهد.

بر این اساس، هدف مقاله حاضر ارزیابی و بازسازی خوانشی همدلانه از ایمان در فلسفه هیوم است. روش پژوهش تحلیلی-تفسیری است و با تکیه بر آثار اصلی هیوم و ادبیات تفسیری معاصر انجام می‌شود. مقاله ابتدا الگوی ایمان اثبات‌گرا را به‌اختصار بازسازی می‌کند، سپس نقدهای هیوم بر آن را بررسی می‌نماید و در نهایت، امکان و حدود ایمان غیراثباتی را در چارچوب فلسفه او ارزیابی می‌کند.

صورت‌بندی کلاسیک ایمان اثبات‌گرا در سنت عقل‌گرایی دینی

پیش از بررسی نقدهای هیوم، لازم است به‌اختصار الگویی از ایمان دینی بازسازی شود که نقد او اساساً متوجه آن است. در سنت عقل‌گرایی دینی بریتانیا طی قرن هفدهم و اوایل قرن هجدهم، تلقی خاصی از ایمان شکل گرفت که مشروعیت خود را نه از سنت یا تجربه زیسته، بلکه از قابلیت اثبات عقلانی می‌گرفت. در این چارچوب، ایمان تنها در صورتی موجه تلقی می‌شد که بتوان اصول بنیادین آن - از وجود خدا تا صفات الهی و آموزه‌های اخلاقی - را با براهین عقلی و تا حد امکان به‌صورت استنتاجی تأسیس کرد.

این الگوی اثبات‌گرا را باید در پیوند با تحولات فکری عصر پساهازی فهم کرد. چالش‌های ناشی از ماده‌گرایی، ضرورت‌گرایی علی و تفسیر طبیعی‌گرایانه انسان در فلسفه هابز^۲ (هابز، ۱۳۸۰، ص. ۷۷-۵۴۳)، بسیاری از الهی‌دانان بریتانیایی را بر آن داشت تا برای حفظ بنیان‌های الهیاتی و اخلاقی

1. Indemonstrable Faith
2. Thomas Hobbes

مسیحیت، به بازسازی عقلانی ایمان روی آورند. در این زمینه، عقل به آخرین مرجع دفاع از دین بدل شد و ایمان در قالب نظامی برهانی و معرفت‌محور صورت‌بندی گردید.

در این مسیر، آثاری چون نظام عقلی راستین جهان^۱ (Cudworth, 1845, pp. 54-515) رالف کادورث^۲، خطابه‌های ابطال خدا ناباوری^۳ (Bentley, 1838, p. 35) ریچارد بنتلی^۴ و به‌ویژه سخنرانی‌های بیل، زمینه‌تکوین الهیات اثبات‌گرای بریتانیا را فراهم کردند. این جریان در آثار ساموئل کلارک^۵، به‌ویژه در گفتاری درباره‌ی وجود و صفات خداوند^۶ (Clarke, 1978, pp. 595-607)، به صورت‌بندی نهایی خود رسید. کلارک کوشید با الگوبرداری از روش‌های استنتاجی شبه‌ریاضی، وجود خدا، صفات الهی، الزامات اخلاقی و در نهایت وحی مسیحی را در قالب زنجیره‌ای عقلانی و ضروری اثبات کند. در این دستگاه، ایمان نه تجربه‌ای وجودی یا تاریخی، بلکه نتیجه‌ی منطقی پذیرش مجموعه‌ای از مقدمات عقلانی تلقی می‌شد.

بدین ترتیب، الگوی ایمان اثبات‌گرای ایمانی بود که عقل را داور نهایی اعتبار باور دینی می‌دانست و از ایمان انتظار داشت در مقام معرفتی یقینی و اثبات‌پذیر ظاهر شود. اهمیت این الگو برای مقاله حاضر از آن‌روست که نقدهای هیوم دقیقاً متوجه همین انتظار معرفت‌محور از ایمان است؛ انتظاری که او آن را با تحلیل تجربه‌گرایانه عقل و بررسی منشأهای روان‌شناختی باور دینی به چالش می‌کشد.

مواجهه انتقادی هیوم با الگوی اثبات‌گرای الهیات عقلانی

دیدیم که الهیات عقل‌گرای بریتانیا در اواخر قرن هفدهم و اوایل قرن هجدهم، به‌ویژه در نظام‌پردازی ساموئل کلارک، بر الگویی سلسله‌مراتبی از عقلانیت دینی استوار بود؛ الگویی که می‌کوشید با تکیه بر استلزامات منطقی و براهین عقلانی، مسیر ایمان را از اثبات وجود خدا آغاز کند و آن را تا پذیرش دین طبیعی، الزامات اخلاقی، آموزه‌های مربوط به حیات اخروی و نهایتاً وحی مسیحی امتداد دهد. در این چارچوب، ایمان نه نقطه آغاز، بلکه حاصل نهایی زنجیره‌ای از استنتاج‌های عقلانی تلقی می‌شد که هر حلقه آن شرط امکان حلقه بعدی به شمار می‌رفت.

دیوید هیوم با ورود به این سنت فکری، نه صرفاً یک یا چند مؤلفه آن، بلکه منطق درونی این الگوی

-
1. *The True Intellectual System of The Universe*
 2. Ralph Cudworth
 3. *Confutation of Atheism*
 4. Richard Bentley
 5. Samuel Clarke
 6. *Discourse Concerning the Being and Attributes of God*

اثبات‌گرا را به چالش می‌کشد. اهمیت نقد هیوم در آن است که او به‌جای حمله‌ای کلی یا بیرونی به الهیات عقلانی، ساختار استدلالی آن را از درون و به همان ترتیبی که سامان یافته بود، مورد بررسی قرار می‌دهد. به بیان دیگر، هیوم به‌نحوی نظام‌مند، هر یک از پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی این الهیات را باز می‌گشاید و نشان می‌دهد که چگونه فروپاشی هر گام، اعتبار گام‌های بعدی را نیز از میان می‌برد.

از این منظر، نقد هیوم را می‌توان نوعی واکاوی تدریجی الهیات اثبات‌گرا دانست: ابتدا امکان تصور و اثبات عقلانی وجود و صفات خداوند زیر سؤال می‌رود؛ سپس پیوند میان الوهیت و الزام‌های اخلاقی گسسته می‌شود؛ در گام بعد، آموزه‌های مربوط به بقای نفس و نظام پاداش و کیفر آخری تضعیف می‌گردد؛ و در نهایت، اعتبار وحی، معجزات و گواهی تاریخی دین مسیحی با معیارهای تجربه و روان‌شناسی باور به چالش کشیده می‌شود. بدین‌سان، آنچه فرو می‌ریزد صرفاً مجموعه‌ای از مدعیات الهیاتی نیست، بلکه کل دستگاهی است که می‌خواست ایمان را بر بنیانی عقلانی، اثبات‌پذیر و همگانی استوار سازد.

نکته اساسی آن است که این فروپاشی، نزد هیوم، پیامدی صرفاً سلبی ندارد. با تضعیف الگوی اثبات‌گرای ایمان، فضای مفهومی تازه‌ای گشوده می‌شود که در آن ایمان دیگر نه نتیجه یک برهان، بلکه پدیده‌ای انسانی با ریشه‌های روان‌شناختی، عاطفی و عملی تلقی می‌گردد. از این رو، بررسی نقد هیوم بر الهیات عقلانی را نمی‌توان جدا از پرسش گسترده‌تر او درباره منشأ باور، طبیعت ذهن و حدود عقل آدمی فهمید.

در قسمت‌های پیش‌رو، نشان داده خواهد شد که هیوم چگونه با تحلیل مرحله‌به‌مرحله ارکان الهیات کلارکی، امکان هرگونه الهیات اثبات‌گرا را از درون تهی می‌سازد و در عین حال، زمینه را برای بازاندیشی نسبت ایمان و طبیعت آدمی فراهم می‌آورد. این تحلیل، نه صرفاً گزارشی تاریخی از یک نزاع قرن هجدهمی، بلکه گامی ضروری برای فهم جایگاه ایمان غیراثباتی در افق اندیشه هیوم است.

۱. ناممکنی بنیان تصویری الهیات اثباتی در پرتو تجربه‌گرایی هیوم

تقطعه عزیمت الهیات عقلانی سامونل کلارک، فرض امکان دست‌یابی عقل آدمی به تصویری روشن، متمایز و معنادار از وجود خداوند است؛ تصویری که قرار است مبنای هرگونه استدلال، چه پیشینی و چه پسینی، برای اثبات الوهیت و صفات آن باشد. در این چارچوب، عقل نه تنها توان تصور موجودی نامتناهی و غیرمادی را دارد، بلکه می‌تواند از دل این تصور، مجموعه‌ای از نتایج الهیاتی الزام‌آور استخراج کند. نقد هیوم دقیقاً از همین نقطه آغاز می‌شود: او نشان می‌دهد که این پیش‌فرض به‌ظاهر بدیهی، با اصول بنیادین

معرفت‌شناسی تجربی ناسازگار است و از همان ابتدا فاقد پشتوانه معرفتی معتبر است. راهبرد هیوم در این نقد، انکار مستقیم وجود خدا یا نفی شتاب‌زده دعاوی الهیاتی نیست، بلکه تحلیل شرایط امکان تصور معنادار است. او با بررسی سازوکارهای ذهن آدمی، به‌ویژه نسبت میان انطباعات^۱، تصورات^۲ و عادات‌های ذهنی^۳، نشان می‌دهد که عقل بشر از اساس در وضعیتی نیست که بتواند تصویری معرفت‌زا از موجودی با اوصاف مطلق، نامحسوس و نامتناهی فراهم آورد. این نقد در آثار مختلف هیوم، از رساله^۴ گرفته تا تاریخ طبیعی دین و گفت‌وگوهای درباره دین طبیعی^۵، در قالب محورهایی مکمل و هم‌افزا صورت‌بندی می‌شود.

نخستین گام این نقد به اصل بنیادین تجربه‌گرایی هیوم بازمی‌گردد: این ادعا که همه تصورات ما، در نهایت، از انطباعات حسی سرچشمه می‌گیرند. بر اساس این اصل، ذهن نمی‌تواند مفهومی را به‌طور معنادار در اختیار داشته باشد مگر آنکه ردی از تجربه در آن نهفته باشد. از همین رو، تصور موجودی که نه موضوع حس است، نه در تجربه به‌نحوی مستقیم یا غیر مستقیم حاضر می‌شود، از منظر هیوم چیزی بیش از ترکیبی آزادانه از عناصر خیالی نیست. عقل، برخلاف ادعای الهیات اثبات‌گرا، توان خلق تصویری مستقل و معرفت‌بخش از الوهیت را ندارد؛ آنچه به‌عنوان تصور خدا عرضه می‌شود، حاصل گسترش اغراق‌آمیز کیفیات آدمی و فرافکنی آن‌ها به ساحت نامتناهی است، نه کشف عقلی یک واقعیت متعالی (هیوم، ۱۳۹۵، صص. ۲۷-۲۸؛ هیوم، ۱۳۹۷، صص. ۱۴۸-۱۴۹؛ هیوم، ۱۳۹۶، الف، صص. ۴۲؛ هیوم، ۱۳۹۶، ب، صص. ۱۶۸). این ناتوانی تصویری، در تحلیل هیوم از مفاهیم مکان^۶ و زمان^۷ تشدید می‌شود. او نشان می‌دهد که تصور امتداد، خواه مکانی و خواه زمانی، به‌طور جدایی‌ناپذیر با کیفیات محسوس‌گره خورده است. ذهن تنها در نسبت با داده‌های حسی دیداری و لامسه می‌تواند از امتداد سخن بگوید و هرگاه این پیوند گسسته شود، تصور نیز فرو می‌ریزد (هیوم، ۱۳۹۵، صص. ۷۱-۷۲). از این رو، اوصاف الهی‌ای همچون ازلیت، نامتناهی بودن یا حضور غیرمادی در مکان، که در نظام کلارک نقشی کلیدی دارند، از منظر ذهن آدمی فاقد شفافیت تصویری‌اند. الهیات عقلانی در اینجا با یک بن‌بست مفهومی روبه‌رو می‌شود: اوصاف محوری‌ای که قرار است خدا را تعریف و اثبات کنند، خود از حیث تصور روشن ناممکن‌اند. گام بعدی نقد هیوم، به مفهوم علیت مربوط می‌شود؛ مفهومی که ستون فقرات استدلال‌های پیشینی

1. impressions
2. ideas
3. Mental habits
4. *A Treatise of Human Nature*
5. *Dialogues Concerning Natural Religion*
6. Space
7. Time

برای اثبات علت نخستین عالم را تشکیل می‌دهد. هیوم با تحلیل دقیق تجربه نشان می‌دهد که آنچه ما رابطه علی می‌نامیم، چیزی فراتر از توالی منظم رویدادها نیست و ضرورت منتسب به آن، محصول عادت ذهنی است نه کشف عقلانی. در نتیجه، اصل هر موجودی نیازمند علت است نه بدیهی است و نه قابل اثبات پیشینی. از این منظر، گذار از عالم متناهی به علتی نامتناهی و واجد صفات مطلق، جهشی است که هیچ پشتوانه تجربی یا منطقی معتبر ندارد. حتی اگر فرض یک علت نخستین پذیرفته شود، تجربه هیچ مجوزی برای انتساب صفات الهی مورد نظر کلارک به آن علت در اختیار ما نمی‌گذارد (هیوم، ۱۳۹۵، صص. ۱۱۷-۳۲۹).

سرانجام، هیوم با بررسی باور ما به وجود عالم مادی^۱، بُعد تازه‌ای از این فروپاشی را آشکار می‌کند. او نشان می‌دهد که باور به واقعیت عینی اشیاء خارجی، خود نه بر استدلال عقلی، بلکه بر عادت، طبیعت روانی و اجتناب‌ناپذیری‌های زندگی آدمی استوار است. اگر چنین باوری -که از بنیادی‌ترین باورهای ماست- فاقد توجیه عقلانی قاطع باشد، آنگاه هر استدلال پسینی که از نظم و ساختار عالم محسوس برای اثبات وجود و صفات خدا بهره می‌گیرد، به‌طور مضاعف آسیب‌پذیر خواهد بود. در اینجا، الهیات اثبات‌گرا با معضل فریب معرفتی مواجه می‌شود: یا باید محدودیت‌های شناخت آدمی را بپذیرد و از ادعاهای اثباتی دست بکشد، یا ناخواسته تصویری مسئله‌دار از نسبت خدا و قوای شناختی آدمی ارائه دهد (هیوم، ۱۳۹۵، صص. ۱۵۷-۳۰۲).

برآیند این تحلیل‌ها آن است که نخستین شرط الهیات کلارکی -یعنی امکان تصور روشن و معنادار از خداوند به‌منزله مبنای اثبات عقلانی- از اساس فرو می‌پاشد. نه تصور خدا از پشتوانه تجربی برخوردار است، نه اوصاف اساسی او قابل تصور روشن‌اند، نه علیت توان حمل بار استدلال پیشینی را دارد، و نه تجربه حسی عالم می‌تواند بنیانی مطمئن برای استنتاج صفات مطلق الهی فراهم آورد. با زوال این شرط ابتدایی، کل دستگاه اثبات‌گرای الهیات عقلانی در سطح معرفت‌شناختی بی‌پایه می‌شود.

در پرتو این فروپاشی، اکنون می‌توان به گام بعدی الهیات کلارکی پرداخت: تلاشی برای استنتاج الزام‌های اخلاقی دین طبیعی از عقل و الوهیت. بررسی این گام نشان خواهد داد که نقد هیوم، با بازتعریف منشأ اخلاق در احساسات و انفعالات آدمی، چگونه استقلال اخلاق را از بنیان‌های الهیاتی تثبیت می‌کند و زنجیره اثبات‌گرای دین عقلانی را بیش از پیش از هم می‌گسلد.

۲. فروپاشی پیوند عقل الهی و الزام اخلاقی

دومین حلقه در دستگاه الهیات عقلانی ساموئل کلارک بر این مدعا استوار است که هنجارهای اخلاقی

و الزامات عملی، ریشه در عقل الهی دارند و تنها در پرتو دین طبیعی است که اخلاق می‌تواند واجد ضرورت، الزام و عینیت شود. بر اساس این تلقی، اگر خداوند به منزله عقل مطلق و منشأ نظم اخلاقی کنار گذاشته شود، تمایز میان فضیلت و رذیلت فرو می‌ریزد و اخلاق به امری نسبی، سلیقه‌ای یا فاقد ضمانت عملی تبدیل خواهد شد. نقد هیوم دقیقاً در برابر این پیوندگذاری قرار می‌گیرد و با بازسازی تجربه‌محور از طبیعت آدمی، نشان می‌دهد که اخلاق نه تنها به چنین بنیانی نیازمند نیست، بلکه اساساً از سنخ دیگری از معرفت است.

تحلیل‌های هیوم در کتاب‌های دوم و سوم رساله آشکار می‌سازد که منشأ داورهای اخلاقی را نباید در وحی، آموزه‌های مربوط به حیات آخری، یا انتظار پاداش و کیفر الهی جست‌وجو کرد. به نظر او، اخلاق نه محصول استنتاج‌های عقلانی از ذات خداوند است و نه نتیجه اطاعت از فرمانی متعالی، بلکه ریشه در ساختارهای روان‌شناختی و اجتماعی انسان دارد؛ ساختارهایی که به‌طور تجربی قابل مشاهده و تحلیل‌اند. از این منظر، پرسش از الزام اخلاقی نه مسئله‌ای الهیاتی، بلکه مسئله‌ای مربوط به چگونگی کارکرد ذهن، انفعالات و روابط آدمی است.

هیوم در صورت‌بندی نظریه اخلاقی خود، موضعی میانه میان بدبینی انسان‌شناختی هابز و خوش‌بینی اخلاقی شاف‌تسبری اتخاذ می‌کند. او، برخلاف هابز، اخلاق را صرفاً بر خودخواهی و قراردادهای تحمیلی مبتنی نمی‌داند و در عین حال، برخلاف شاف‌تسبری، به نوعی هماهنگی پیشینی و خوش‌بینانه میان طبیعت آدمی و خیر اخلاقی متعهد نمی‌شود. در این چارچوب، عناصری همچون همدلی، احساس تأیید یا انزجار اخلاقی، انفعالات غیرمستقیم، عادت‌های اجتماعی، و گرایش به اعتبار، شهرت و احترام اجتماعی، به‌عنوان منابع واقعی داورهای اخلاقی معرفی می‌شوند. این نیروها، بدون ارجاع به خدا یا عقل مطلق، به‌طور طبیعی شبکه‌ای از ارزش‌ها، هنجارها و انتظارات متقابل را پدید می‌آورند که زندگی اخلاقی آدمی را سامان می‌دهد. اهمیت این تحلیل در آن است که پیامدهای عملی اخلاق از احساس رضایت و آرامش گرفته تا رنج، شرم و اضطراب مستقیماً از همین سازوکارهای انسانی برمی‌خیزند. سعادت و شقاوت، در این چارچوب، نه وعده‌هایی مربوط به وضعیتی متعالی و آخری، بلکه نتایج طبیعی نحوه زیست فرد در بستر روابط انسانی‌اند. بدین‌سان، اخلاق واجد نوعی ضمانت درونی و اجتماعی می‌شود که برای کارکرد خود نیازی به پشتوانه الهی ندارد (هیوم، ۱۳۹۷ الف، صص. ۱۵-۴۸، ۸۱-۸۴، ۱۰۸-۱۵۳، ۱۸۹، ۲۳۳-۳۲۸، ۳۹۷-۳۷۷).

نامه مشهور هیوم به فرانسیس هاجسون^۱ در سال ۱۷۴۰ این گسست از الهیات اخلاقی را به‌روشنی تأیید می‌کند. هیوم در این نامه تصریح می‌کند که اگر اخلاق، چنان‌که هر دو می‌پذیرند، بر احساس استوار

1. Francis Hutcheson

باشد، آنگاه حوزه اعتبار آن به طبیعت و زندگی آدمی محدود می‌شود. اخلاق، اگر بر عقل محض مبتنی بود، می‌بایست برای همه موجودات عاقل یکسان باشد؛ حال آنکه تجربه نشان می‌دهد انفعالات و احساسات تنها در چارچوب نوع بشر معنا دارند. از آنجا که ما هیچ تجربه‌ای از احساسات موجودات متعالی نداریم، نسبت دادن ارزش‌های اخلاقی به ذات الهی یا استنتاج الزام‌های اخلاقی از آن، فاقد مبنای معرفتی معتبر است. (Hume, 1932, no. 16) این استدلال، به‌طور ضمنی، مفاهیمی چون مسئولیت در برابر خدا، داوری الهی و ضرورت‌های اخلاقی دین طبیعی را از جایگاه بنیادین خود ساقط می‌کند. در نتیجه، هیوم با این بازسازی انسان‌شناختی، دومین گام الهیات کلارکی را از اساس بی‌اعتبار می‌سازد. الزام اخلاقی دیگر نه از عقل الهی ناشی می‌شود و نه محتاج تضمین متافیزیکی است. اخلاق، در اندیشه هیوم، معرفتی سکولار، تجربی و مبتنی بر طبیعت آدمی است؛ معرفتی که استقلال آن از الهیات نه نشانه ضعف، بلکه شرط امکان تبیین علمی و واقع‌بینانه زندگی اخلاقی به‌شمار می‌آید. با فروپاشی این پیوند میان خدا و اخلاق، اکنون زمینه برای بررسی گام سوم الهیات کلارکی فراهم می‌شود: آموزه بقای نفس، رستاخیز و پیوند سرنوشت اخلاقی آدمی با حیات اُخروی. در بخش بعد، نشان داده خواهد شد که هیوم چگونه این مؤلفه‌نهایی را نیز با تحلیل تجربه‌محور و معرفت‌شناختی خود به چالش می‌کشد.

۳. فروپاشی پیوند اخلاق و رستاخیز

سومین رکن در نظام الهیات عقل‌گرای ساموئل کلارک، بر آموزه بقای نفس و تداوم حیات پس از مرگ استوار است. بر اساس این تلقی، انسان نه تنها در این عالم، بلکه در وضعیتی آتی نیز حامل هویت، کنش‌ها و شایستگی‌های اخلاقی خویش باقی می‌ماند و از این رو، پاداش و کیفر نهایی معنا می‌یابد. این آموزه، در منطق کلارکی، نقشی تعیین‌کننده در تضمین الزام اخلاقی دارد: اخلاق تنها در صورتی به‌طور کامل معنا دار است که نفس آدمی پس از مرگ باقی بماند و در رستاخیز، عدالت الهی به‌تمامی تحقق یابد. هیوم این پیوند میان اخلاق، بقا و حیات اُخروی را با تحلیل فلسفی و تجربه‌محور خود به‌طور بنیادی به چالش می‌کشد.

موضع هیوم در این باب، به‌ویژه در مقاله پس از مرگ منتشرشده او با عنوان درباره نامیرایی نفس^۱، صراحتی کم‌نظیر دارد. او در این نوشته، همانند مباحث پراکنده رساله، نشان می‌دهد که هیچ‌یک از راه‌های متعارف اثبات بقای نفس -اعم از استدلال‌های پیشینی، الهیاتی یا اخلاقی- از اعتبار معرفتی

1. *of The Immortality of The Soul*

لازم برخوردار نیستند (Hume, 1985, pp. 591-592, 596-598). به نظر هیوم، فرض بقای نفس نه از بداهت عقلی برخوردار است و نه می‌تواند بر تجربه‌ای معتبر تکیه کند؛ از این رو، بیش از آنکه یک آموزهٔ موجه فلسفی باشد، بیانگر گرایشی روانی و امیدی آدمی است. هیوم در کتاب اول رساله این نکته را برجسته می‌کند که ذهن هیچ مبنای پیشینی‌ای برای داوری دربارهٔ دوام یا بقای هیچ متعلقی، اعم از مادی یا غیرمادی، در اختیار ندارد. حتی اگر نفس را جوهری روحانی و غیرمادی فرض کنیم، از منظر تجربه‌گرایی هیوم، هیچ تناقضی در این تصور وجود ندارد که چنین موجودی در یک لحظه از کار بیفتد یا به کلی معدوم شود. از این رو، استمرار وجود نه ویژگی ذاتی جوهرها، بلکه امری است که تنها در پرتو تجربه می‌تواند آن‌ها را به طور محدود و مشروط مفروض گرفته شود. هیوم در این زمینه تصریح می‌کند:

هیچ مبنایی برای نتیجه‌گیری‌های پیشینی وجود ندارد، چه در خصوص عملکرد متعلق‌ها و موجودات، و چه دربارهٔ دیمومت هر متعلقی که ذهن آدمی می‌تواند مفهومی از آن بر سازد. می‌توان در باب هر متعلقی این تصور را داشت که در یک آن غیرفعال یا معدوم شده است. این اصلی است بدیهی که هر آنچه بتوانیم تصور کنیم، امری است ممکن. حال، اصل اخیر در قلمرو ماده صادق‌تر از قلمرو روح نیست. در هر دو مورد، براهین متافیزیکی به سود غیرمادی بودن نفس به یک اندازه عقیم‌اند (هیوم، ۱۳۹۵، ص. ۳۲۹).

این اصل، پیامدهای عمیقی برای آموزهٔ رستاخیز و حیات اُخروی دارد. اگر دوام نفس نه بدیهی است و نه اثبات‌پذیر، آنگاه فرض تداوم آگاهی، حافظهٔ اخلاقی و هویت شخصی پس از مرگ، فاقد پشتوانهٔ معرفتی می‌شود. هیوم بر این اساس، امکان رستاخیز اجساد و بقای نفس برای تجربهٔ پاداش یا عذاب را نه انکار جزمی، بلکه ادعایی می‌داند که از مرزهای عقل و تجربه فراتر می‌رود و به حوزهٔ تخیل و امیدهای دینی تعلق دارد. او همچنین تأکید می‌کند که تصور ما از وضعیت آتی، به‌ویژه نحوهٔ بقا پس از نابودی بدن، چنان مبهم و مغشوش است که حتی انباشتن استدلال‌های پیچیده نیز قادر نیست این ابهام بنیادین را برطرف کند. مسئله نه ضعف در چینش برهان‌ها، بلکه محدودیت ساختاری قوهٔ ادراک آدمی است. به تعبیر هیوم، وضعیت اُخروی چنان از دسترس تجربه و فهم ما دور است که هیچ تصویری روشن و معین از آن در اختیار نداریم:

وضعیت آتی [حیات اُخروی] چنان از قوهٔ دراکهٔ ما دور است، و تصور ما از نحوهٔ بقای بعد از معدوم شدن جسم چنان مبهم و مغشوش است که هر مقدار دلیل و برهان بتراشیم، دلایلی که هر چند فی‌نفسه محکم و استوار باشند، و اهل علم آنها را تصدیق کنند، باز قادر نخواهند بود این ابهام را بزدايند و به تصور مذکور وضوح و روشنی اعطا کنند (هیوم، ۱۳۹۵، صص. ۱۶۲-۱۶۳).

بدین ترتیب، هیوم با نقد امکان معرفتی بقای نفس، سومین گام الهیات کلارکی را نیز از بنیان سست می‌کند. پیوند میان اخلاق، عدالت نهایی و حیات آخروی - که نقش کلیدی در انسجام درونی دین طبیعی ایفا می‌کرد - در پرتو این تحلیل فرو می‌پاشد. اخلاق، اگر قرار است معنا و کارکردی داشته باشد، نمی‌تواند به وضعیتی موهوم و غیرقابل تصور در آینده‌ای متعالی واگذار شود، بلکه باید در چارچوب زندگی آدمی و پیامدهای بالفعل کنش‌ها فهم شود.

با کنار رفتن آموزه بقای نفس به‌عنوان پشتوانه الزام اخلاقی، اکنون نوبت به بررسی آخرین حلقه این زنجیره می‌رسد: اعتبار وحی، معجزات و کتاب مقدس. در بخش بعد، نشان داده خواهد شد که هیوم چگونه این مؤلفه نهایی را نیز با اتکا به تحلیل روان‌شناختی و معیارهای تجربه‌گرایانه، مورد نقد قرار می‌دهد و بدین‌سان، کل ساختار الهیات اثبات‌گرا را به‌طور نظام‌مند فرو می‌ریزد.

۴. تحلیل روان‌شناختی ایمان تاریخی

آخرین حلقه الهیات عقل‌گرای کلارک، اتکای نهایی به وحی مسیحی، معجزات و اعتبار تاریخی کتاب مقدس است. در این گام، پس از آن‌که وجود خدا، الزام اخلاقی و بقای نفس مفروض گرفته می‌شود، وحی به‌منزله تکمیل‌کننده معرفت دینی و تضمین‌کننده محتوای ایمان معرفی می‌گردد. هیوم این مؤلفه نهایی را نیز با رویکردی تجربه‌گرایانه و روان‌شناختی به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد که باور به وحی و معجزه نه تنها از منظر عقل نظری، بلکه حتی بر پایه معیارهای معمول تجربه‌آدمی نیز فاقد پشتوانه‌ای قابل اتکاست.

تمایز اساسی نقد هیوم در این جا آن است که او مسئله را صرفاً به سطح صدق یا کذب تاریخی فرو نمی‌کاهد، بلکه سازوکارهای ذهنی شکل‌گیری و تثبیت چنین باورهایی را تحلیل می‌کند. به نظر هیوم، ایمان تاریخی به‌ویژه در قالب باور به معجزات - بیش از آن‌که محصول شواهد قاطع باشد، نتیجه پیوند میان انفعالات، تخیل و نیاز روانی آدمی به باور است. در کاوشی در خصوص فهم آدمی^۱، او نشان می‌دهد که باور نه تنها انفعالات ما را برمی‌انگیزد، بلکه خود نیز به‌واسطه انفعالات تقویت و تولید می‌شود. عاطفه، هنگامی که با روایتی شگفت‌انگیز یا خارق‌العاده همراه می‌گردد، به تخیل نیرو می‌بخشد و تصور مربوطه را با شدتی شبیه به باورهای برآمده از تجربه مستقیم در ذهن تثبیت می‌کند. از همین روست که روایت‌های آمیخته به هیجان، شگفتی و رمزآلودگی، بیش از گزارش‌های سرد و محتاطانه، پذیرش عمومی می‌یابند:

1. *An Enquiry Concerning Human Understanding*

انفعالات ... نه فقط همانند امور واقع، عواطف توافق‌پذیر را منتقل می‌کنند، بلکه اغلب مواقع، به سرعت و سهولت باعث ایجاد ایمان و عقیده می‌شوند ... هنگامی که متعلق تأثیرگذاری عرضه می‌شود، هشدار می‌دهد و بلافاصله انفعال مناسب و مرتبط را به میزان معینی تحریک می‌کند ... این عاطفه به سهولت به تخیل منتقل می‌رود؛ و با تصورات ما از آن متعلق اثربخش درمی‌آمیزد و باعث می‌شود که ما آن تصور را با نیرو و وضوح بیش‌تری برسازیم و بدان تسلیم شویم ... که گویی ... از تجربه اخذ می‌کنیم (هیوم، ۱۳۹۷، صص. ۱۶۹-۱۷۰).

بر پایه این تحلیل، هیوم توضیح می‌دهد که چرا روایت‌های معجزه‌آسا، به‌ویژه در میان عوام، از جذابیت و نفوذ بالایی برخوردارند. شگفتی اولیه، که از ادعای نقض نظم عادی طبیعت برمی‌خیزد، کل ذهن مخاطب را دربرمی‌گیرد و قدرت داورى انتقادی را تضعیف می‌کند. در چنین وضعیتی، مرز میان باور مبتنی بر تجربه و باور زایدۀ تخیل تیره می‌شود و ایمان تاریخی، بی‌آنکه آزمون‌پذیر باشد، به‌مثابه حقیقت پذیرفته می‌شود.

هیوم این مسئله را در کتاب اول رساله از زاویه‌ای دیگر نیز صورت‌بندی می‌کند. او با تحلیل ماهیت گواهی بشری و زنجیره انتقال شهادت تاریخی نشان می‌دهد که هر حلقه از این زنجیره، ذاتاً آکنده از احتمال، خطا و عدم قطعیت است. از این‌رو، هر چه رویدادی از حیث زمانی دورتر و از حیث شگفتی خارق‌العاده‌تر باشد، میزان اطمینان معرفتی به آن کاهش می‌یابد. هیوم تصریح می‌کند که اگر معیارهای سخت‌گیرانه عقل تجربی به‌طور کامل اعمال شوند، نه‌تنها معجزات، بلکه بخش عمده‌ای از تاریخ و سنت نیز از اعتبار ساقط خواهند شد:

در گواهی بشر پیوند میان هر حلقه از زنجیره به حدی نیست که از احتمال فزاینده‌تر رود، و [در واقع] مستعد درجه‌ای از شک و عدم یقین است ... هر احتمال جدید اعتقاد اولیه را از بین می‌برد؛ هر قدر آن اعتقاد محکم‌تر فرض شود، این‌که بتواند در مقابل چنان تضعیف مکرری مقاومت کند ناممکن‌تر می‌شود (هیوم، ۱۳۹۵، صص. ۲۰۲).

نتیجه این تحلیل آن است که باور به وحی و معجزه، اگر قرار باشد بر شهادت تاریخی و تجربه غیرمستقیم استوار باشد، نمی‌تواند از معیارهای معرفت تجربی عبور کند. از منظر هیوم، ما هیچ تجربه مستقیمی از نقض قوانین طبیعت در اختیار نداریم که بتواند بر تجربه یکنواخت و مکرر ما از نظم طبیعی غلبه کند. در چنین شرایطی، ترجیح باور به معجزه بر تبیین‌های طبیعی، نه تصمیمی عقلانی، بلکه حاصل غلبه میل، عاطفه و تخیل است.

بدین ترتیب، هیوم با نقد وحی، معجزات و اعتبار کتاب مقدس، آخرین گام الهیات کلاسیک را نیز

فرو می‌ریزد. ایمان تاریخی، در این چارچوب، نه به‌عنوان معرفتی مبتنی بر شواهد قاطع، بلکه به‌مثابه پدیده‌ای انسانی و روان‌شناختی فهم می‌شود؛ پدیده‌ای که از نیازهای عاطفی، ساختار تخیل و شرایط اجتماعی تغذیه می‌کند. با این فروپاشی نهایی، زنجیره چهار مرحله‌ای کلارک به‌طور کامل از هم می‌گسلد و زمینه نظری برای بازاندیشی ایمان، نه به‌صورت اثبات‌پذیر و الهیاتی، بلکه در قالبی غیراثباتی و انسان‌محور، فراهم می‌شود.

از نقد الهیات اثبات‌گرا تا بازتعریف افق دین در چارچوب طبیعت‌آدمی

نقد فراگیر هیوم بر الهیات اثبات‌گرا، به‌ویژه در سنت عقل‌گرایی بریتانیایی، نباید به‌سادگی به‌منزله نفی مطلق دین یا اتخاذ موضع خداناباورانه تفسیر شود. آنچه در نتیجه این نقد رخ می‌دهد، نه حذف مسئله دین، بلکه جابه‌جایی بنیادین سطح و افق تحلیل آن است. هیوم با فروپاشاندن ادعای دسترسی عقل نظری به معرفت یقینی دینی، دین را از قلمرو برهان‌های متافیزیکی و استنتاج‌های پیشینی بیرون می‌کشد و آن را در بستر زندگی آدمی، تجربه زیسته و سازوکارهای طبیعی ذهن جای می‌دهد.

در این چارچوب، مسئله دیگر این نیست که آیا می‌توان وجود خدا یا آموزه‌های دینی را به‌نحو برهانی اثبات کرد، بلکه این پرسش پیش می‌آید که دین، به‌مثابه پدیده‌ای انسانی، چگونه شکل می‌گیرد، چه کارکردی در زندگی آدمی دارد و از چه منابع روانی و عاطفی تغذیه می‌کند. به بیان دیگر، با کنار رفتن الهیات عقل‌گرا، پرسش از صدق اثباتی جای خود را به پرسش از معنای انسانی دین می‌دهد. این تغییر افق، نقطه عطفی در فهم موضع هیوم نسبت به دین است و مانع از آن می‌شود که نقدهای تند او به‌خطا معادل انکار هرگونه امکان ایمان تلقی شوند.

از منظر هیوم، ناتوانی عقل در اثبات گزاره‌های الهیاتی به‌معنای بی‌ریشه‌بودن باور دینی در حیات آدمی نیست. برعکس، او نشان می‌دهد که باورهای دینی، همچون بسیاری از باورهای بنیادین دیگر، از دل طبیعت روان‌شناختی انسان، عواطف، تخیل، عادت و نیاز به معنا سر برمی‌آورند. بدین ترتیب، دین نه به‌عنوان مجموعه‌ای از گزاره‌های یقینی، بلکه به‌مثابه پاسخی انسانی به وضعیت عدم قطعیت، آسیب‌پذیری و امیدهای عملی فهم می‌شود (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۷۳-۷۴). این چرخش، دین را از حوزه معرفت سخت‌گیرانه فلسفی به حوزه پدیدارشناسی زندگی انسانی منتقل می‌کند.

در همین نقطه است که مسئله محوری این پژوهش صورت‌بندی می‌شود: اگر دین از منظر عقل اثباتی قابل دفاع نیست و براهین سنتی در برابر نقد تجربه‌گرایانه تاب نمی‌آورند، آیا می‌توان الگویی بدیل از ایمان ارائه کرد که با فهم هیوم از طبیعت انسان سازگار باشد؟ پاسخ ضمنی هیوم به این پرسش، نه در قالب یک نظام الهیاتی تازه، بلکه در قالب نوعی دین طبیعت‌محور و ایمانی غیراثباتی نهفته است؛ ایمانی که مدعی

اثبات نیست، اما از حیث روان‌شناختی، عملی و وجودی، برای انسان معنادار باقی می‌ماند. بر این اساس، گذار از نقد الهیات اثبات‌گرا به بازاندیشی در معنای دین، نه چرخشی تصادفی، بلکه پیامد منطقی پروژه فلسفی هیوم است. در بخش‌های بعد، این گذار به تفصیل پی گرفته خواهد شد: نخست، مؤلفه‌های دین طبیعت‌گرایانه در آثار هیوم بررسی می‌شود؛ سپس امکان صورت‌بندی نوعی ایمان غیراثباتی، به منزله قرآتی همدلانه اما غیرالهیاتی از دین، تحلیل خواهد شد. این مسیر نشان می‌دهد که در اندیشه هیوم، نقد عقلانی دین الزاماً به سکوت در باب ایمان نمی‌انجامد، بلکه افق تازه‌ای برای فهم آن می‌گشاید.

تبارشناسی باور دینی و بسترهای تکوین ایمان غیراثباتی

هیوم در تاریخ طبیعی دین رویکردی اتخاذ می‌کند که به کلی با الهیات عقل‌گرا و دین مبتنی بر اثبات نظری فاصله دارد. او به جای آنکه دین را پدیده‌ای معرفت‌شناختی یا حاصل تأملات فلسفی بداند، آن را همچون واقعیتی طبیعی، انسانی و ریشه‌دار در ساختار ذهن و انفعالات بشر تحلیل می‌کند. از این منظر، دین نه محصول استدلال، بلکه برآمده از نحوه خاص زیستن آدمی در جهانی ناپایدار، نامطمئن و سرشار از تهدید و امید است. در همین چارچوب است که هیوم از نوعی خداپرستی حدقلی یا خداپرستی رقیق‌شده^۱ سخن می‌گوید؛ خداپرستی‌ای که نه نتیجه براهین متافیزیکی، بلکه همراه همیشگی طبیعت آدمی است. به زعم او، گرایش انسان به باور به نیروی نادیدنی، آگاه و مؤثر در جهان، اگرچه لزوماً غریزه‌ای ازلی نیست، اما چنان عمیق با ساختار روانی آدمی درهم‌تنیده است که هم‌سنگ تمایلات بنیادینی چون خوددوستی، میل جنسی و فرزندخواهی تلقی می‌شود. همین پیوند وثیق با طبیعت آدمی است که باعث می‌شود دین، در اشکال گوناگون خود، در تاریخ بشر حضوری پایدار داشته باشد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۲۸-۲۹، ۱۲۴-۱۲۵). باین همه، هیوم بلافاصله بر شکافی اساسی انگشت می‌گذارد: فاصله میان این گرایش طبیعی و صور تاریخی و عامیانه دین. آنچه در ادیان رایج مشاهده می‌شود، نه تجلی خالص این تمایل انسانی، بلکه دگرپسندی و تحریف آن است. تصویر خدا در دین‌های مردمی، به گفته هیوم، اغلب چنان دستخوش اغراق، تناقض و انسان‌وارسازی می‌شود که از معیارهایی که خود انسان‌ها در زندگی عادی برای داوری اخلاقی به کار می‌برند نیز فروتر می‌افتد. بدین ترتیب، مسأله اصلی برای هیوم نه وجود یا عدم وجود خدا، بلکه چگونگی شکل‌گیری باور دینی و مسیر انحراف آن از بنیان‌های طبیعی‌اش است.

نکته محوری در تحلیل هیوم آن است که باورهای دینی نه از فعالیت عقل نظری، بلکه از

1. Thin Theism

ساحت‌های غیراستدلالی ذهن سرچشمه می‌گیرند. او تصریح می‌کند که نه توده مردم و نه حتی فیلسوفان نخستین، دین را بر پایه تأملات عقلانی سامان نداده‌اند؛ بلکه همگان، متناسب با افق فهم خود، عناصر طبیعی جهان مانند آتش، آب، باد یا تاریکی را به مثابه سرچشمه نیروهای الهی تلقی کرده‌اند. در این چارچوب، الهیات نه معرفتی تأملی، بلکه بازتابی از تخیل، عادت و ساده‌سازی‌های ذهن انسانی بوده است (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۵۵).

برای فهم عمیق‌تر این فرایند، هیوم به روان‌شناسی باور در رساله باز می‌گردد. او نشان می‌دهد که ذهن آدمی بر اساس اصولی چون تداعی تصورات، عادت و تأثیر انفعالات عمل می‌کند. تصورات، نه به واسطه کشف علل واقعی، بلکه به سبب نوعی جاذبه ذهنی به یکدیگر پیوند می‌خورند؛ جاذبه‌ای که آثارش آشکار است، اما علل نهایی‌اش از دسترس ما بیرون می‌ماند. همین سازوکار است که باعث می‌شود انسان میان رویدادهای پراکنده، پیوندهای معنادار برقرار کند، بی‌آنکه از مشروعیت معرفتی این پیوندها آگاه باشد (هیوم، ۱۳۹۵، ص. ۳۷).

هیوم در کاوش نخست با مثال‌هایی ادبی، همین منطق را در سطح تخیل دینی نشان می‌دهد. رخدادهایی که از حیث شگفتی، نقض نظم طبیعی و استثنایی بودن به یکدیگر شباهت دارند، به سادگی در ذهن به هم متصل می‌شوند و شبکه‌ای از روایت‌های مقدس، اسطوره‌ها و داستان‌های وحیانی را پدید می‌آورند. از این رو، دین بیش از آنکه بر علیت واقعی استوار باشد، بر مجاورت ذهنی، شباهت تخیلی و برجستگی عاطفی بنا می‌شود (هیوم، ۱۳۹۷ ب، ص. ۳۰).

این تحلیل روان‌شناختی در تاریخ طبیعی دین صورتی رادیکال‌تر می‌یابد. هیوم در این اثر، دین را همچون هر پدیده طبیعی دیگر، تابع علل و شرایط معینی می‌داند. او استدلال می‌کند که شرک^۱ یا بت‌پرستی^۲ نه یک انحراف ثانوی، بلکه کهن‌ترین و طبیعی‌ترین صورت دین آدمی است (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۳۰). منشأ این شکل از دین، نه جست‌وجوی حقیقت متافیزیکی، بلکه ترس‌ها، امیدها و اضطراب‌های آدمی در برابر آینده‌ای نامعلوم است؛ ترس از مرگ، بیم از فقر و بیماری، و ناتوانی در پیش‌بینی حوادث زندگی (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۳۹-۴۰). در چنین وضعیتی، انسان جهانی پر آشوب و متناقض را پیش روی خود می‌بیند؛ جهانی که در آن کامیابی و ناکامی، سلامت و بیماری، پیروزی و شکست، بی‌هیچ نظم ثابتی رخ می‌دهند. ناآگاهی از علل واقعی این دگرگونی‌ها ذهن آدمی را به سوی فرض نیروهای شخصی و هوشیار سوق می‌دهد؛ نیروهایی که گاه یاری‌گر و گاه دشمن‌اند و باید با پرستش، نیایش و آیین‌های خاص رضایتشان را جلب کرد. بدین‌سان، جهان به عرصه‌ای از خدایان

1. polytheism

2. idolatry

محدود، متکثر و گاه متعارض تبدیل می‌شود؛ هر قوم خدایی خاص خود دارد و هر بخش از طبیعت تحت سیطره نیرویی مستقل تصور می‌شود (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۳۷-۳۸). نکته مهم در این تحلیل آن است که این صورت‌بندی دینی، مستقیماً از وضعیت روانی و وجودی انسان ناشی می‌شود، نه از خطای منطقی یا انحراف فکری. دین، در این معنا، پاسخی است انسانی به جهانی که از کنترل ما بیرون است. همین منطق است که به تدریج، و تحت تأثیر تحولات اجتماعی و سیاسی، می‌تواند انسان را از شرک به یکتاپرستی^۱ سوق دهد؛ حرکتی که هیوم آن را نه پیشرفت معرفتی، بلکه تغییر در سامان‌دهی انفعالات و تخیلات دینی می‌داند.

هیوم در ادامه تحلیل طبیعی‌گرایانه خود از دین، بر نکته‌ای ظریف اما بنیادین تأکید می‌کند: نیروهایی که انسان را به باور به موجودی نادیدنی و هوشیار سوق می‌دهند، خود از ثبات و انسجام برخوردار نیستند. دین، از همان آغاز، بر بستری از تمایلات متعارض شکل می‌گیرد؛ تمایلاتی که درون طبیعت آدمی ریشه دارند و هم‌زمان یکدیگر را تقویت و تضعیف می‌کنند. به‌طور خاص، هیوم از تشویق پایدار میان دو گرایش سخن می‌گوید: از یک‌سو، میل انسان به انسان‌انگاری خدایان، به‌گونه‌ای که بتوان با آنان وارد رابطه‌ای قابل فهم، مذاکره‌پذیر و حتی کنترلی شد؛ و از سوی دیگر، تمایل به بزرگ‌نمایی، تعالی‌بخشی و اغراق در صفات آنان، به‌منظور جلب رضایت، دفع خشم و تأمین امنیت روانی. در سطح دینداری عامیانه، این تعارض خود را به‌روشنی نشان می‌دهد. هیوم تصریح می‌کند که توده دینداران، مناسک و باورهای خود را نه بر اساس دلیل و تأمل عقلانی، بلکه متناسب با ظرفیت فهم، ترس‌ها و امیدهای خویش سامان می‌دهند. از این‌رو، حتی در سنت‌هایی که ظاهراً به یکتاپرستی گرایش دارند، ردپای چندخدایی و بت‌پرستی به‌سادگی قابل تشخیص است. یک قوم ممکن است در عین باور به خدای یگانه، او را تنها حامی خاص خود بداند یا ساختار عالم برین را بازتابی از نظم سیاسی و اجتماعی جهان انسانی فرض کند؛ نظمی که در آن فرمانروایی بر دیگران سلطه دارد و قدرت میان بازیگران مختلف تقسیم شده است (هیوم، ۱۳۹۶ الف: ۶۵-۶۶). در چنین چارچوبی، خدا به موجودی شبیه انسان تبدیل می‌شود: خدایانی که خشنود می‌شوند، خشم می‌گیرند، به ستایش و اکنش نشان می‌دهند و با نیایش، قربانی و چاپلوسی می‌توان نظرشان را تغییر داد. هرچه اضطراب‌ها، بیم‌ها و ناپایداری‌های زندگی شدت می‌گیرد، اشکال عبادت نیز اغراق‌آمیزتر و پیچیده‌تر می‌شود. نسل‌ها، یکی پس از دیگری، در افزودن نام‌ها، صفات و آیین‌های تازه بر یکدیگر پیشی می‌گیرند؛ بی‌آنکه این فرایند به ثبات یا شفافیت مفهومی بینجامد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۷۴). اما همین منطق اغراق‌آمیز عبادت، پیامدی ناخواسته نیز دارد. هیوم نشان می‌دهد که میل به ستایش و بزرگ‌نمایی، خدایان محدود و

انسان‌وار را به تدریج به موجوداتی با صفات فزاینده و نامحدود بدل می‌کند. خدایانی که در آغاز توانا اما کرانمند بودند، کم‌کم واجد یگانگی، بی‌نهایت‌بودن، بساطت و روحانیت مطلق می‌شوند. در این مرحله، خدایی پدید می‌آید که از حیث انتزاع و تعالی، شباهتی چشمگیر با خدای فلسفه پیدا می‌کند. با این‌همه، هیوم تأکید می‌کند که این گذار نه حاصل پیشرفت عقلانی، بلکه امتداد همان سازوکارهای عاطفی و تحلیلی پیشین است؛ همان ترس‌ها و امیدهایی که پیش‌تر شرک را پدید آورده بودند، اکنون در لباسی انتزاعی‌تر بازمی‌گردند (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۷۴). با وجود این، چنین تصور متعالی و انتزاعی‌ای از خدا، با افق فهم دینداری عامه سازگار نیست و از این‌رو، دوام نمی‌آورد. خدایی که بیش از حد دور، نامفهوم و غیرقابل دسترس است، نمی‌تواند نیازهای عاطفی و روانی انسان را برآورده کند. نتیجه آن است که میان انسان و خدای متعالی، موجودات میانجی نیمه‌خدایان، فرشتگان، قدیسان یا کارگزاران الهی-پدیدار می‌شوند؛ موجوداتی آشنا‌تر، ملموس‌تر و انسان‌وارتر که به کانون واقعی پرستش بدل می‌گردند. بدین ترتیب، دین بار دیگر به سوی اشکالی از بت‌پرستی یا شرک بازمی‌گردد، حتی اگر در سطح رسمی، همچنان نام یکتاپرستی را یدک بکشد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۷۵). این نوسان پیوسته میان تعالی بخشی افراطی و انسان‌انگاری واپس‌گرایانه، از نظر هیوم، نشانه‌روشنی از منشأ انسانی و طبیعی دین است (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۶۸-۶۹). اگر دینی بتواند خدایی کاملاً منسجم، عاری از تناقض و مستقل از تمایلات انسانی عرضه کند، آنگاه به‌طزن هیومی-دقیقاً به همین دلیل مشکوک خواهد بود؛ زیرا تناقض، ناپایداری و دوگانگی، جزء لاینفک طبیعت انسان‌اند و هر نظام دینی‌ای که از این ویژگی‌ها تهی باشد، نمی‌تواند محصول ذهن بشری تلقی شود.

ملاحظات هیوم در باب دین، هنگامی ژرفای خود را آشکار می‌سازند که در پرتو تحلیل او از نهادهای تدبیری زندگی انسانی خوانده شوند. یکی از بارزترین نمونه‌ها در این زمینه، تبیین هیوم از عدالت^۱ است. خود هیوم تصریح می‌کند که میان برخی نهادها و باورهای بنیادی بشر-از جمله عدالت و دین- شباهت‌هایی ساختاری وجود دارد؛ شباهت‌هایی که امکان فهم دین را نه به‌عنوان حقیقتی نظری، بلکه به‌مثابه پاسخی کارکردی به وضعیت انسانی فراهم می‌آورند. از این منظر، دین را می‌توان در امتداد همان خطوطی تحلیل کرد که هیوم برای توضیح منشأ، ضرورت و اعتبار قراردادهای عدالت و نهادهای وابسته به آن ترسیم می‌کند.

در کتاب سوم رساله، هیوم با تفکیک فضایل به طبیعی و تدبیری، جایگاه عدالت را به‌صراحت در دسته دوم قرار می‌دهد. فضایل طبیعی مستقیماً از ساختار عاطفی آدمی سرچشمه می‌گیرند؛ در حالی که فضایل تدبیری محصول تمهید، قرارداد و سازوکارهای جمعی‌اند که برای رفع کاستی‌های طبیعت آدمی

پدید آمده‌اند. عدالت، به‌زعم هیوم، نه به این دلیل مطلوب است که به‌طور طبیعی انگیزه نیرومندی در ما ایجاد می‌کند، بلکه از آن‌رو ارزشمند است که کارکردی حیاتی در سامان‌بخشی به زندگی اجتماعی ایفا می‌کند (هیوم، ۱۳۹۷ الف، ص. ۲۶۱). هیوم با دقت نشان می‌دهد که هیچ‌یک از انگیزه‌های طبیعی نه نفع شخصی، نه خیرخواهی فردی یا عمومی - به‌تنهایی نمی‌توانند پایه‌ریز رعایت بی‌طرفانه قواعد عدالت باشند. اگر کنشی قرار است عادلانه باشد، باید از انگیزه‌های مستقل از خود عدالت برخاسته باشد؛ اما چنین انگیزه‌ای، به‌صورت طبیعی و همگانی، در سرشت آدمی یافت نمی‌شود. از همین‌رو، هیوم نتیجه می‌گیرد که حس عدالت و بی‌عدالتی نمی‌تواند ریشه‌ای طبیعی داشته باشد، بلکه به‌ناگزیر محصول ساختگی قراردادهای آموزش‌های اجتماعی است ساختگی، اما نه تصادفی یا دل‌بخوایی، بلکه پاسخی ضروری به شرایط خاص زندگی آدمی (هیوم، ۱۳۹۷ الف، ص. ۲۶۹).

برای گریز از دور باطل توجیه عدالت، هیوم به‌جای جست‌وجوی مبنای اخلاقی پیشینی، به تبیین شرایط پیدایش آن می‌پردازد. او نشان می‌دهد که عدالت تنها در بستری خاص معنا دار می‌شود: جایی که انسان‌ها دارای خوددوستی محدودند، منابع بیرونی کمیاب‌اند، و این منابع به‌سهولت میان افراد منتقل می‌شوند. ترکیب این عوامل، رقابت، تعارض و بی‌ثباتی اجتماعی را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد. در چنین وضعیتی، اگر هیچ قاعده‌ای برای تثبیت مالکیت و تنظیم روابط وجود نداشته باشد، امکان بهره‌مندی از مزایای زندگی اجتماعی از میان می‌رود (هیوم، ۱۳۹۷ الف، ص. ۲۸۲). راه‌حل این وضعیت، از نظر هیوم، نه در تغییر طبیعت آدمی، بلکه در به‌کارگیری قوای داوری و فهم او نهفته است. انسان‌ها به‌تدریج درمی‌یابند که اگر هر یک از آنان مالکیت دیگری را به رسمیت بشناسد به شرط آنکه این شناسایی متقابل باشد ثبات، امنیت و منفعتی پایدار حاصل می‌شود. بدین ترتیب، نوعی فهم مشترک از منفعت شکل می‌گیرد که رفتارها را قاعده‌مند می‌کند (هیوم، ۱۳۹۷ الف، صص. ۲۷۵-۲۷۶).

این فهم مشترک، هرچند شبیه تعهد به نظر می‌رسد، اما در اصل پیشینی‌تر از تعهد است؛ زیرا خود مفهوم تعهد نیز تنها در پرتو چنین قراردادهایی معنا پیدا می‌کند (هیوم، ۱۳۹۷ الف، صص. ۲۷۶-۲۷۸). پس از استقرار این الگوی رفتاری، مفاهیمی چون عدالت و بی‌عدالتی، مالکیت، حق و الزام به‌تدریج پدیدار می‌شوند. این مفاهیم نه علت قراردادنند و نه پیش‌فرض آن؛ بلکه پیامد تثبیت‌شدن رویه‌هایی هستند که کارکرد اجتماعی خود را اثبات کرده‌اند. عدالت، از این منظر، نه کشف یک حقیقت اخلاقی پیشینی، بلکه نامی است که بر مجموعه‌ای از قواعد کارآمد نهاده می‌شود؛ قواعدی که بدون آن‌ها، همکاری اجتماعی ممکن نخواهد بود (هیوم، ۱۳۹۷ الف، صص. ۲۷۷-۲۷۸).

همین الگوی تبیینی را هیوم در تاریخ طبیعی دین برای فهم منشأ باورها و ممارست‌های دینی به‌کار می‌گیرد. به‌نظر او، دین نیز همچون عدالت، از تلاقی دو دسته شرط پدید می‌آید: شرایط درونی و شرایط بیرونی. از یک‌سو، ساختار روان‌شناختی انسان شامل ترس، نگرانی، امید، و جهل نسبت به علل

حقیقی رویداده‌ها و از سوی دیگر، وضعیت آسیب‌پذیر آدمی در جهانی آکنده از بیماری، قحطی، جنگ، بلایای طبیعی و حوادث پیش‌بینی‌ناپذیر (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۴۱). انسان در جهانی زندگی می‌کند که نه توان فهم کامل سازوکارهای آن را دارد و نه قدرت مهار پیامدهایش را؛ و همین ناتوانی، او را در نوسانی دائمی میان بیم و امید نگاه می‌دارد. در چنین زمینه‌ای، دین نقشی درمان‌گرانه و تسلی‌بخش ایفا می‌کند. باور به علل نادیدنی و نیروهای پنهان، به انسان امکان می‌دهد اضطراب‌های خود را معنا ببخشد، امیدهایش را سامان دهد و در مواجهه با وضعیت‌های بحرانی، احساس نوعی کنترل نمادین را بازیابد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۷۳-۷۴). دین، از این منظر، پاسخی عاطفی و عملی به ناامنی‌های بنیادین زندگی آدمی است؛ پاسخی که تخیل، عاطفه و نیاز به معنا را به کار می‌گیرد، نه استدلال برهانی را. از این رو، دین نزد هیوم همانند عدالت‌امری صناعی، تاریخی و متغیر است، اما در عین حال عمیقاً ریشه‌دار در نیازهای پایدار بشر. دین نه وحی پیشینی است و نه حقیقتی اثبات‌پذیر به معنای متافیزیکی، بلکه نهادی انسانی است که کارکردی تثبیت‌کننده در سطح فردی و اجتماعی دارد. همین تلقی، راه را برای فهم امکانی متفاوت از ایمان می‌گشاید: ایمانی که نه بر برهان عقلی، نه بر اقتدار نهاد دینی، و نه بر نظام جزا و پاداش اخروی استوار است، بلکه از دل تجربه زیسته، ساختار عاطفی انسان و نیاز او به معنا در جهانی نامطمئن سر برمی‌آورد. این همان افقی است که می‌توان از آن با عنوان ایمان غیراثباتی در چارچوب طبیعت‌گرایی هیومی یاد کرد.

ایمان غیراثباتی: بازتعریف ایمان در افق طبیعت‌گرایی هیومی

تحلیل کارکردی دین در فلسفه هیوم - که آن را در امتداد نهادهایی چون عدالت و سایر صناعات بشری قرار می‌دهد - زمینه را برای چرخشی اساسی در فهم ایمان فراهم می‌سازد. اگر دین، همانند عدالت، نه بر پایه صدق متافیزیکی بلکه در پاسخ به نیازهای پایدار روان‌شناختی و اجتماعی انسان شکل گرفته باشد، آنگاه پرسش اصلی دیگر این نخواهد بود که آیا دین صادق است؟ بلکه این خواهد بود که ایمان، در افق محدودیت‌های شناختی انسان، چه معنایی می‌تواند داشته باشد؟ پاسخ هیوم به این پرسش، نه نفی دین و نه بازگشت به الهیات اثبات‌گراست، بلکه صورت‌بندی نوعی ایمان فروتنانه، انسانی و غیراثباتی است که با تجربه‌گرایی و طبیعت‌گرایی او سازگار است. در زیر شما را کمی بیشتر با این تبیین آشنا می‌کنیم. دیدیم که هیوم در نقد الهیات عقل‌گرایانه نشان داد که عقل بشری، نه توان اثبات وجود خدا را دارد، نه می‌تواند صفات الهی، معجزات یا آموزه‌های بنیادین دین سنتی را به نحو برهانی موجه سازد. با این حال، این فروپاشی معرفت‌شناختی به معنای حذف کامل گرایش دینی نبود. برعکس، هیوم بارها تصریح کرد که میل به باور به نیروهای نادیدنی و هوشیار، ریشه‌ای عمیق در طبیعت آدمی دارد؛ میلی که

اگر غریزی ازلی نباشد، دست‌کم همواره ملازم با ساختار ذهن آدمی بوده است. این گرایش، هم‌سنخ با دیگر تمایلات بنیادین آدمی چون خوددوستی، تعلق‌جویی و امید به بقاست و از این حیث، پیش از آنکه محصول استدلال باشد، پدیده‌ای روان‌شناختی است. با این‌همه، هیوم به همان اندازه که بر طبیعی بودن این گرایش تأکید می‌کند، نسبت به پیامدهای آن در سطح فهم عامیانه هشدار می‌دهد. هنگامی که این میل طبیعی در چارچوب تخیل مهار نشده و انفعالات ناآرام عمل می‌کند، تصور خدا به سرعت دچار تحریف می‌شود و به اشکالی تنزل‌یافته و انسان‌وار درمی‌آید؛ اشکالی که حتی با معیارهای عقل عرفی اخلاقی نیز ناسازگارند. از همین‌جا روشن می‌شود که ایمان انسانی، پیش از آنکه صورت‌بندی الهیاتی منسجم داشته باشد، بر بستری از تخیل، عاطفه و واکنش‌های وجودی شکل می‌گیرد.

گرایش همگان را به باورداشت نیروی نادیدنی و هوشیار، که اگر غریزه‌ای ازلی نباشد، از آن‌گونه غریزه‌ها که خوی خودپرستی و جفت‌دوستی و فرزندخواهی را در سرشت آدمی می‌پرورد، دست‌کم همواره ملازم با طبیعت آدمی است (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۲۸-۲۹، ۱۲۴-۱۲۵).

این گرایش، که می‌توان آن را تمایل شناختی به غایت‌مندی نامید، نه یک انتخاب عقلانی بلکه یک ویژگی بنیادین روان انسان است. یافته‌های روان‌شناسی دین معاصر به طور چشمگیری این تحلیل هیوم را تأیید می‌کنند و نشان می‌دهند که باور دینی، حتی در غیاب آموزش رسمی یا استدلال منطقی، محصول کارکرد طبیعی ذهن انسان است. برای مثال، جاستین برت^۱ در کتاب چرا هرکسی باید به خدا باور داشته باشد؟^۲ (Barrett, 2004, pp. 1-35)، نشان می‌دهد که ذهن انسان به‌طور طبیعی تمایل دارد رویدادها را غایت‌مند تفسیر کند، علت‌های نامرئی و کنشگران آگاه را شناسایی کند و برای آنان قصد و آگاهی فرض نماید. این گرایش شناختی، که برت آن را آژانس‌یابی فراگیر می‌نامد، موجب می‌شود انسان‌ها خود به خود جهان را به صورت شبکه‌ای از عوامل هوشیار و نادیدنی تصور کنند؛ حالتی که بدون نیاز به آموزش الهیاتی، زمینه‌ساز شکل‌گیری باورهای دینی اولیه و پایدار است.

به بیان دیگر، گرایش به اعتقاد به موجودات هوشیار، نه نتیجه برهان، بلکه پاسخ طبیعی ذهن به تجربه یک جهان نامطمئن است. به‌همین‌سان، پاسکال بوآیه^۳ در اثر مهم خود تبیین دین: خاستگاه‌های تکاملی اندیشه دینی^۴ (Boyer, 2001, pp. 45-78)، این نکته را در سطح تکاملی تحلیل می‌کند و استدلال می‌کند که باورهای دینی موفق آن‌هایی هستند که با ساختارهای شناختی ذهن انسان سازگارند و کمترین تعارض را

1. Justin L. Barrett

2. *Why Would Anyone Believe in God?*

3. Pascal Boyer

4. *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*

با شهود ما دارند. به عبارت دیگر، دین‌های پایدار و تأثیرگذار، باورهایی هستند که با ویژگی‌های طبیعی ذهن انسان هماهنگی دارند و به راحتی توسط کودکان و بزرگسالان پذیرفته می‌شوند. این تحلیل نشان می‌دهد که دین، در سطح بنیادی، نه یک اختراع عقلانی بلکه یک پاسخ شناختی و تکاملی به محدودیت‌ها و چالش‌های محیطی انسان است.

همچنین رابرت مک‌کالی^۱ در کتاب چرا دین طبیعی است و علم طبیعی نیست^۲ (McCauley, 2011, pp. 22-60)، بر نقش عواطف و انگیزش‌های اجتماعی در تثبیت ایمان تأکید دارد. او نشان می‌دهد که ایمان نیازی به اثبات فلسفی ندارد تا پایدار بماند و اساساً پاسخ انسانی به محدودیت‌ها، آسیب‌پذیری‌ها و نیاز به امنیت روانی و اجتماعی است. از منظر مک‌کالی، باور دینی نه فقط سازگار با روان انسان است، بلکه به ایجاد انسجام گروهی، تنظیم رفتار اجتماعی و تقویت همکاری و اعتماد میان افراد نیز کمک می‌کند؛ بدین ترتیب، دین همزمان پدیده‌ای روان‌شناختی و اجتماعی است.^۳

در مجموع، این مطالعات معاصر نشان می‌دهند که گرایش به باور به نیروهای نادیدنی و هوشیار، همان‌گونه که هیوم تحلیل کرده است، ریشه‌ای عمیق در ساختار ذهن انسان دارد و محصول تعامل میان شناخت، عاطفه و نیازهای اجتماعی است. تاریخ طبیعی دین این تحلیل را در سطحی ژرف‌تر بسط می‌دهد. هیوم نشان می‌دهد که منشأ تاریخی دین نه تأمل فلسفی، بلکه وضعیت ناپایدار انسان در

1. Robert N. McCauley

2. *Why Religion Is Natural and Science Is Not*

۳. این تفسیر طبیعت‌گرایانه از منشأ باور، با تحلیل‌های معاصر از ذهن هیومی نیز هم‌سو است. لایلا خدایمی به همراه یوسف شاقول و رضا صادقی، در خوانشی نظام‌مند از مفهوم ذهن و جایگاه عقل در نظریه علیت هیوم نشان می‌دهند که از منظر هیوم، عقل نقشی تأسیسی در شکل‌گیری باورهای بنیادین ندارد، بلکه صرفاً ابزاری در خدمت تداعی‌ها و عادت‌های ذهنی است. به تعبیر آنان، ذهن نزد هیوم شبکه‌ای از ادراکات است که از طریق اصول تداعی به‌ویژه عادت-انسجام می‌یابد و باور به علیت نه از استدلال، بلکه از تکرار تجربه و شکل‌گیری انتظار روان‌شناختی ناشی می‌شود. در این چارچوب، باور حالتی است طبیعی و ناگزیر که از سازوکارهای عادی ذهن برمی‌خیزد، نه نتیجه اقتناع منطقی. نویسندگان تأکید می‌کنند که عقل در فلسفه هیوم شأنی ثانوی دارد؛ عقل روابط تصورات را تحلیل می‌کند، اما توان ایجاد اعتقاد به واقعیت‌های امور را ندارد؛ این کار از عهده تخیل و عادت برمی‌آید (خدایمی و همکاران، ۱۴۰۲، صص. ۷۰۰-۷۱۲). بدین ترتیب، بنیان معرفت تجربی و حتی باور به علیت، بر سازوکارهای روان‌شناختی استوار است، نه بر ضرورت‌های عقلی. اهمیت این تحلیل برای بحث حاضر در آن است که اگر بنیادی‌ترین باورهای ما درباره جهان یعنی باور به پیوندهای علی-ریشه در طبیعت ذهن و عادت‌های روانی داشته باشد، آنگاه باورهای دینی نیز می‌توانند در همان سطح طبیعت‌گرایانه فهم شوند، بی‌آن‌که نیازمند پشتوانه برهانی باشند. به بیان دیگر، همان‌گونه که ذهن انسان ناگزیر از باور به علیت است، می‌تواند به‌طور طبیعی گرایش به تفسیر غایت‌مند و کنشگر محور جهان داشته باشد. این نتیجه، پلی مفهومی میان طبیعت‌گرایی هیوم و یافته‌های روان‌شناسی دین معاصر برقرار می‌کند. در این افق، تحلیل‌های بَرت، بوآیه و مک‌کالی نه افزودنی بیرونی بر اندیشه هیوم، بلکه بسط تجربی همان بینشی هستند که هیوم در قالب نظریه عادت و تخیل مطرح کرده بود: این‌که باور، پیش از آن‌که محصول استدلال باشد، کارکردی طبیعی ذهن انسانی است. بنابراین، گرایش به اعتقاد به موجودات هوشیار نادیدنی، همچون باور به علیت، را می‌توان نه به‌عنوان خطای عقل، بلکه به‌مثابه پیامد ساختار شناختی انسان فهم کرد.

جهانی نامطمئن است. ترس از آینده، بیم از مرگ، امید به کامیابی، جهل نسبت به علل حقیقی رویدادها و ناتوانی در مهار نیروهای طبیعت، همگی انسان را به سوی فرض علل نادیدنی سوق می‌دهند. دین، در این معنا، نخستین تلاشی است که ذهن انسان برای معنا دادن به تجربه‌ای آکنده از خطر، تصادف و عدم قطعیت انجام می‌دهد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۳۹-۴۰). در این مرحله، ایمان بیش از آنکه باور به گزاره‌ای باشد، نوعی جهت‌گیری عاطفی نسبت به جهان است. از همین منظر است که هیوم پیدایش دین‌های ابتدایی و شرک‌آمیز را توضیح می‌دهد. هنگامی که انسان نیروهای طبیعی را شخص‌وار می‌فهمد و برای هر رویداد علتی ارادی فرض می‌کند، ایمان به خدایان محدود، متکثر و ناپایدار شکل می‌گیرد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۳۷-۳۸).

این صورت‌های ابتدایی ایمان، بازتاب مستقیم وضعیت روانی انسان‌اند: واکنشی به ناتوانی، ترس و امید. حتی در مراحل متأخرتر تاریخ طبیعی دین نیز، این خاستگاه عاطفی کاملاً محو نمی‌شود و به شکل تناقض‌گویی‌های مفهومی و نوسان میان تصویرهای متعالی و انسان‌وار از خدا باقی می‌ماند.

اگر [از میان دین‌ها] دینی می‌بود که گاه خدا را «در طارم اعلی» و آفریننده آسمان و زمین تصویر می‌کرد و گاه در نیرو و توانایی او را به پایه آدمیزادگان فرو می‌آورد ... چنان دینی ... نمونه آن تناقض‌گویی‌هایی می‌شد که از تصورات مبتذل و عامیانه و طبیعی آدمیزادگان بر می‌خیزد (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۶۸-۶۹).

در این چارچوب، ایمان نه ادعای معرفت درباره ساختار نهایی واقعیت، بلکه تلاشی انسانی برای معنابخشی به تجربه زیسته است. ذهن آدمی، چنان‌که هیوم در رساله توضیح می‌دهد، به‌طور طبیعی تمایل دارد میان پدیده‌های پراکنده پیوند برقرار کند؛ تمایلی که خود از علتی ناشناخته سرچشمه می‌گیرد، اما آثارش در سامان‌بخشی تجربه آشکار است. همین جاذبه تخیل است که روایت‌های دینی، اسطوره‌ها و نظام‌های معنایی را ممکن می‌سازد. ایمان، از این منظر، محصول عادت ذهن و نیروی تخیل است، نه نتیجه استدلال برهانی:

همه این رویدادها، ترمز، ملانک و آفرینش جهان و هبوط انسان به هم شباهت دارند، از این جهت که معجزه‌آسا و خلاف سیر معمول طبیعت هستند؛ و فرض بر آن است که اینها در زمان مجاورت دارند؛ و از همه رویدادهای دیگر جدا افتاده‌اند، و، از آن جهت که تنها امور اولیه‌ای هستند که وحی آشکارشان کرده است، به یک باره توجه را جلب می‌کنند، و طبیعتاً یک‌دیگر را به اندیشه یا تخیل فرا می‌خوانند (هیوم، ۱۳۹۷ ب، ص. ۳۰).

بر این اساس، آنچه می‌توان ایمان غیراثباتی نامید، شکلی از ایمان است که آگاهانه از ادعای دانستن دست می‌کشد. چنین ایمانی نه در پی اثبات گزاره‌هایی درباره جهان ماوراء است و نه خود را متعهد به

نظام‌های الهیاتی صلب می‌دانند. موضوع آن، نه خدا به مثابه یک موجود متافیزیکی قابل‌شناخت، بلکه خدا به مثابه کانون‌گرایی‌های عاطفی، امیدها و معناجویی انسان است. این ایمان، به جای تکیه بر برهان، بر زیستن تکیه دارد؛ به جای قطعیت، با عدم‌اطمینان کنار می‌آید؛ و به جای معرفت، بر کارکرد تسلی‌بخش و سامان‌دهنده خود تأکید می‌کند:

عوام هر قوم خداپرست هنوز آیین خداپرستی را بر پایه اصول نامعقول و خرافی بنیاد می‌کنند و هرگز نه از راه دلیل و منطق بلکه با چنان شیوه‌ای که در خور هوش و تواناییشان است به شناخت خدا می‌رسند... از این رو چه این خدا سرور خاص آن قوم پنداشته شود و چه فرمانروای سراسر بهشت برین، پرستدگانش می‌کوشند تا خود را به هر رنگ و نیرنگ در پناه مهر او جای دهند... هر چه بیم‌ها یا پریشانی‌های مردمان بیشتر شود در نیایش شیوه‌هایی نوتر می‌گزینند و همچنان که هر نسل در اختراع نام‌ها و صفتهای تازه بر نسل پیشین خود پیشی می‌گیرد، بی‌گمان نسل بعدی در ساختن دعا‌های نوتر و پر شکوه‌تر بر آن پیشی خواهد گرفت (هیوم، ۱۳۹۶ الف، صص. ۶۵-۶۶).

از این حیث، شباهت ساختاری ایمان غیراثباتی با اخلاق هیوم کاملاً معنادار است. همان‌گونه که عدالت فضیلتی صناعی و برآمده از قراردادهای انسانی است فضیلتی که پاسخی ضروری به شرایط خاص زیست اجتماعی محسوب می‌شود (هیوم، ۱۳۹۷ الف، ص. ۲۸۲)، ایمان نیز در صورت انسانی‌اش نهادی تصنعی اما اجتناب‌ناپذیر است (هیوم، ۱۳۹۶ الف، ص. ۴۱). هر دو، نه موهبت‌هایی آسمانی، بلکه پاسخ‌هایی انسانی به محدودیت‌ها، آسیب‌پذیری‌ها و نیازهای پایدار بشرند.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که ایمان غیراثباتی در فلسفه هیوم نه نفی ایمان است و نه بازسازی الهیات سنتی، بلکه صورت‌بندی نوعی دینداری حداقلی، انسان‌محور و معناگراست که با تجربه‌گرایی و شک‌گرایی معتدل او سازگار است. این ایمان، از ادعای تسلط عقل بر غیب چشم می‌پوشد و در عوض بر پذیرش وضعیت انسانی در جهانی تأکید می‌کند که علل نهایی آن از دید ما پنهان است و انسان در آن همواره میان بیم و امید، ثبات و ناپایداری، و مرگ و زندگی در نوسان است. چنین ایمانی، دقیقاً در این فروتنی معرفتی، تابع سازوکارهای طبیعی ذهن و کارکردهای اجتماعی و روان‌شناختی‌اش، معنای خود را می‌یابد و همزمان با پژوهش‌های روان‌شناسی دین مدرن و نظریه‌های فلسفه دین تحلیلی قابل فهم و تطبیق است.

ارزیابی نهایی و نتیجه‌گیری

بررسی نظام‌مند اندیشه دینی دیوید هیوم نشان می‌دهد که تقلیل جایگاه او به صرف نقاد ویران‌گر الهیات

طبیعی، تصویری ناقص و ساده‌انگارانه از پروژه فلسفی وی ارائه می‌کند. نقدهای گسترده هیوم بر براهین اثبات وجود خدا، صفات الهی، معجزات و آموزه‌های بنیادین دین سنتی، نه پایان راه، بلکه شرط امکان بازاندیشی ژرف‌تر درباره ایمان و نقش دین در زندگی انسان‌اند. این مقاله کوشید نشان دهد که پروژه هیوم را باید در افق گذار از ایمان معرفت‌محور به ایمان زیست‌محور فهم کرد، خوانشی که نه تنها بر مبنای تحلیل فلسفی تاریخی، بلکه با تکیه بر یافته‌های روان‌شناسی دین و فلسفه تحلیلی دین معاصر نیز پشتیبانی می‌شود.

نقطه آغاز این مسیر، تحلیل الگوی کلاسیک ایمان اثبات‌گرا در سنت عقل‌گرایی دینی بریتانیاست؛ الگویی که هدف آن عقلانی‌سازی دین از طریق استدلال‌های پیشینی و نظام‌مند بود. در این سنت، ایمان به‌مثابه نوعی معرفت تلقی می‌شد که می‌بایست همانند گزاره‌های فلسفی یا ریاضی، از مبادی بدیهی به نتایج یقینی منتهی شود. تحلیل حاضر نشان داد که هیوم، با تکیه بر تجربه‌گرایی و تحلیل روان‌شناختی ذهن انسان، این پروژه را در سطحی بنیادین به چالش می‌کشد و نشان می‌دهد که مفروضات اصلی الهیات اثبات‌گرا فاقد پشتوانه معرفتی معتبرند.

نکته اساسی آن است که نقد هیوم صرفاً متوجه استدلال‌های خاص الهیاتی نیست، بلکه متوجه خود ایده ایمان به‌مثابه معرفت اثبات‌پذیر است. فروپاشی این ایده، به‌ویژه در پرتو تحلیل او از علیت، نفس، الزام اخلاقی و شهادت دینی، نشان می‌دهد که عقل انسانی نه توان اثبات گزاره‌های متافیزیکی دارد و نه حتی می‌تواند نفی قطعی آن‌ها را تضمین کند. بدین‌سان، الهیات اثبات‌گرا نه به دلیل نادرستی نتایج، بلکه به سبب انتظاری ناموجه از عقل انسانی ناکام می‌ماند. با این حال، این ناکامی به نفی دین یا فروغلتیدن در خداناباوری نظری منتهی نمی‌شود. تحلیل‌های هیوم در تاریخ طبیعی دین و رساله نشان می‌دهد که دین را باید در سطحی پیش‌معرفتی، روان‌شناختی و انسان‌شناختی فهم کرد.

دین، در این افق، پدیده‌ای است که از درون ساختارهای عاطفی، تخیلی و عادت‌مند ذهن انسان و در پاسخ به وضعیت آسیب‌پذیر او شکل می‌گیرد. ترس، امید، جهل نسبت به علل نهایی رویدادها و نیاز به معنا، عواملی‌اند که حضور پایدار دین را توضیح می‌دهند، بی‌آنکه نیازمند توجیه متافیزیکی باشند. در این چارچوب، آنچه هیوم به‌عنوان ایمان غیراثباتی معرفی می‌کند، پیامد منطقی فلسفه اوست و مستقیماً با یافته‌های روان‌شناسی دین و فلسفه تحلیلی دین معاصر همخوانی دارد.

این ایمان نه ادعای معرفت دارد و نه در پی مشروعیت‌بخشی به آموزه‌های ماورایی است؛ بلکه شیوه‌ای از مواجهه انسانی با جهان است که بر عواطف، عادت‌های ذهنی و تجربه زیسته تکیه دارد و کارکرد اصلی آن معنابخشی، ایجاد ثبات روانی و امکان زیست اخلاقی در جهانی است که ساختار نهایی آن برای انسان ناشناخته باقی می‌ماند. مقایسه این الگو با تحلیل هیوم از عدالت و فضایل صناعتی نشان می‌دهد که ایمان، همانند بسیاری از نهادهای بنیادین انسانی، اگرچه برساخته و تاریخی است، اما

به هیچ وجه دل‌بخواهی یا زائد نیست. همان‌گونه که عدالت پاسخی ضروری به شرایط زیست اجتماعی انسان است، ایمان نیز پاسخی طبیعی به محدودیت‌ها و نااطمینانی‌های بنیادی وضعیت انسانی محسوب می‌شود. بدین معنا، ایمان غیراثباتی نه بدیلی ضعیف برای الهیات سنتی، بلکه صورت‌بندی‌ای واقع‌بینانه از دینداری در افق تجربه‌گرایی مدرن و روان‌شناسی دین معاصر است.

در جمع‌بندی، هیوم برخلاف قرائت‌های رایج، نه صرفاً نقاد دین، بلکه نظریه‌پرداز امکانی تازه برای فهم ایمان است: ایمانی که از ادعای دانستن می‌گذرد، اما از زندگی دست نمی‌کشد؛ ایمانی که به جای اتکای صرف بر برهان، بر نیازهای معنایی، عاطفی و اخلاقی انسان تکیه می‌کند.^۱

۱. این مقاله برگرفته از طرح رسادکتری دانشگاه تبریز است و نگارندگان مایل‌اند مراتب سپاسگزاری خود را از دانشگاه تبریز به سبب حمایت‌های سازمانی در راه‌اندازی و اجرای این دوره پژوهشی ابراز نمایند.

فهرست منابع

- خدای، لیلا؛ شاقول، یوسف، و صادقی، رضا. (۱۴۰۲). بررسی مفهوم ذهن و جایگاه عقل نزد هیوم در باور به علّیت با رویکرد طبیعت‌گرایانه. پژوهش‌های فلسفی. ۱۷ (۴۳)، ۶۹۵-۷۱۴.
- هابز، تامس. (۱۳۸۰). لویاتان. ترجمه حسین بشیریه. انتشارات نی.
- هیوم، دیوید. (۱۳۹۵). رساله‌ای درباره طبیعت آدمی. ترجمه جلال پیکانی. انتشارات ققنوس.
- هیوم، دیوید. (۱۳۹۶ الف). تاریخ طبیعی دین. ترجمه حمید عنایت. انتشارات خوارزمی.
- هیوم، دیوید. (۱۳۹۶ ب). گفت‌وگوهایی درباره دین طبیعی (خوانشی دیگر). ترجمه رسول رسولی‌پور و سوده مهتاب‌پور. انتشارات حکمت.
- هیوم، دیوید. (۱۳۹۷ الف). رساله‌ای درباره طبیعت آدمی. ترجمه جلال پیکانی. انتشارات ققنوس.
- هیوم، دیوید. (۱۳۹۷ ب). کاوشی در خصوص فهم بشری. ترجمه کاوه لاجوردی. انتشارات مرکز.

References

- Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God?* AltaMira Press.
- Bentley, R. (1838). *The Works of Richard Bentley*. London.
- Boyer, P. (2001). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. Basic Books.
- Clarke, S. (1978). *The Works*. London.
- Cudworth, R. (1845). *True Intellectual System of the Universe: Wherein All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted, and its Impossibility Demonstrated*. Thomas Tegg.
- Hobbes, T. (2001). *Leviathan* (H. Bashiriyeh, Trans.). Ney Publications. [In Persian]
- Hume, D. (2016). *A treatise of human nature* (J. Peykani, Trans.). Qoqnoos Publications. (Original work published 1739-1740) [In Persian]
- Hume, D. (2017a). *The natural history of religion* (H. Enayat, Trans.). Kharazmi Publications. (Original work published 1757) [In Persian]
- Hume, D. (2017b). *Dialogues concerning natural religion (A different reading)* (R. Rasoulipour & S. Mehrabpour, Trans.). Hekmat Publications. [In Persian]
- Hume, D. (2018a). *A treatise of human nature* (J. Peykani, Trans.). Qoqnoos Publications. [In Persian]
- Hume, D. (2018b). *An enquiry concerning human understanding* (K. Lajvardi, Trans.). Markaz Publications. [In Persian]
- Hume, D. (1932). *The Letters of David Hume*. Clarendon Press.
- Hume, D. (1985). *Essays: Moral, Political, and Literary*. Liberty Classics.

- Khodami, L., Shaqul, Y., & Sadeqi, R. (2023). An investigation of the concept of mind and the place of reason in Hume's belief in causality with a naturalistic approach. *Philosophical Researches*, 17(43), 695-714. [In Persian]
- McCauley, R. N. (2011). *Why religion is natural and science is not*. Oxford University Press.
- Passmore, J. (1980). *Hume's Intentions*. Duckworth.
- Popkin, R. H. (1953). *The high road to Pyrrhonism*. Austin Hill Press
- Russell, P. (2008). *The Riddle of Hume's Treatise: Skepticism, Naturalism, and Irreligion*. Oxford University Press.

